

След падането на България под турска власт настъпват тежки години за духовното и културно развитие на българите. Въпреки това, макар и деформирана, книжовната традиция успява да се съхрани в отделни църкви, манастири и книжовни центрове. В това отношение българите срещат силното противодействие на османската администрация, а след XVIII в. и на Цариградската гръцка патриаршия. В началния период на османското владичество единствено килийните училища разпространяват грамотност и култура. Въпреки това, до XVIII в. културата в българските земи остава на ниско ниво, главно поради липсата на държавна и елитарна подкрепа. Когато в Европа настъпва епохата на Ренесанса, балканската култура остава средновековна по дух и е принудена да се бори за оцеляването си. При това положение пред българската култура има само една възможност — да съхранява, поддържа и предава средновековното наследство. Това е една от причините по време на Възраждането движението за новобългарската просвета и култура да е единият от трите мощни потока, другите два от които са борбата за църковна независимост и национално-освободителното движение.

Възникналите през XV в. килийни училища съществуват успоредно със светските чак до средата на XIX в., като изиграват решаваща роля за съхраняване и продължаване на средновековната българска културна и духовна традиция. Те осигуряват най-елементарно образование на българските деца, изразяващо се в усвояване на умения по писане, четене и малко смятане. Учи се предимно по църковни книги, а учителите са монаси и свещеници. Все пак, в някои килийни училища се дават сведения и по българска и обща история, като по този начин се създава основа, върху която се раждат част от предпоставките за преминаване към по-широка просветна мрежа. Според наличната научна литература, през XV в. на територията на страната работят 17 килийни училища; през следващия, XVI в. са открити нови 29, през XVII още 31, а през XVIII в. броят на килиите се увеличава с още 75. Към годината на написване на Паисиевата история (1762) в българските земи функционират около 112 килийни училища, а към 1835 г. броят им е вече 236, по-известни от които са в София, Етрополе, Котел, Самоков, Рилският манастир. Килийните училища осигуряват един минимум от знания и формирането на малобройна, но социално активна прослойка от монаси, учители, зографи и търговци, без които общественият просперитет на българите е немислим.

Първите десетилетия на XIX в. отбелязват върха в развитието на килийното образование и същевременно бележат началото на неговия залез. В българското културноисторическо развитие започват да действат фактори, които предполагат нова светска просвета, съобразена с духовните постижения на буржоазната епоха. Светската просвета е необходима преди всичко за стопанските и чисто професионалните нужди на зародилата се българска буржоазия. Елементарната грамотност с предимно религиозна насоченост, давана в килийните училища се оказва

недостатъчна, за да отговори на потребностите на новото стопанско и обществено развитие.

Стремежът към светско образование и култура у българите през XVIII и началото на XIX в. се поражда и от все по-честите контакти с европейската култура. Постепенно до българското общество достигат идеите на Просвещението, които създават сред интелигенцията истински култ към образованието като средство за духовен и социален напредък. Заедно с това проникват и новите педагогически възгледи, които отричат средновековното схоластично образование и утвърждават клаузата на модерното светско училище. Българите научават и за нови методи на обучение, въведени през XVIII в. в Англия от Бел и Ланкастър, разпространени по-късно в цяла Европа.

Проникването на просвещенските идеи и западното образование се засилват през първата половина на XIX в. и във връзка с обучението на млади българи в Париж, Виена, Мюнхен, Флоренция и други европейски градове. Никола Пиколо, д-р Петър Берон, Ив. Селимински, Ал. Екзарх и много други българи, завършили в чужбина осъществяват връзката на българското общество с напредналата европейска култура. Благодарение на тях българите взаимодействат от Европа почти всичко, което им е необходимо, за да създадат своето народно, модерно светско образование.

През XVIII в. българите, които поради една или друга причина нямат възможност да учат извън границите на Османската империя, задоволяват потребностите си от светско образование в гръцките училища. Поради своето по-благоприятно геополитическо положение гръците по-рано изживяват своя Ренесанс и създават редица светски училища не само в своите земи, но и в някои български градове (Пловдив, Търново, Скопие, Мелник и др.), а също така в страни и градове, където живее компактна българска емиграция (Цариград, Букурещ, Одеса). През 1835 г. е създаден и Атинският университет, посещаван и от много българи. Естествено е зараждащата се българска буржоазия да отправи поглед към близките гръцки училища, които от една страна играят положителна роля за разпространение на светски знания и повишаване на грамотността. В тях получават образование някои от най-изтъкнатите ни възрожденци — Васил Априлов, Петър Берон, Неофит Бозвели, Георги Раковски, Любен Каравелов и много други. Гръцки възпитаници пренасят в българското общество разбиранията за ново светско образование, идеите на модерната педагогическа мисъл, взаимоучителната метода. От Гърция идват и бунтовни идеи за обновление на обществото и създаване на модерна култура на базата на народния език. С течение на времето обаче тези училища се превръщат в средство на Цариградската патриаршия за денационализация на българския народ в името на гръцката "Мегали идея".

Част от българската буржоазия, заедно с малобройната новобългарска интелигенция, започва да обмисля начини за противодействие срещу прекомерното разпространение на гръцката култура и гръцизирането на голяма част от образованата младеж. Първи опит в това отношение са възникналите в началото на XIX в. елино-български или славяно-елински училища. Първото елино-българско училище е открито в Свищов през 1815 г. (според други сведения в Сливен през 1810 г.) и е рожба на инициативата и усилията на местните търговци и завършилия известния гръцки лицей в Букурещ "Св. Сава" Емануил Васкидович. Той събира средства за училището от местните първенци и по време на посещенията си във Влашко и Молдова, и преподава в него близо 40 години. През 1831 г. в Свищов е открито още едно училище, наречено от основателя му Христати Павлович славяно-елинско.

Идеята за смесен тип училище намира много последователи и през 20-те години на XIX в. такива са открити и в други български градове. През 1819 г. по идейна и материална инициатива на Стефан Богориди е преустроено елино-българско училище в Котел. Негов непосредствен организатор и пръв учител става Райно Попович от Жеравна. В това училище получават начална подготовка много видни български възрожденци, като д-р П. Берон, А. Кипиловски и др. През 1826 г. Райно Попович се мести в Карлово и открива там едно от най-известните елино-български училища, в което учат Г. С. Раковски, Г. Кръстевич, Евлоги и Христо Георгиеви, Ив. и Д. Гешови и др. Други елино-български училища са открити в Сливен от Ив. Селимински (1820) и в Самоков от Неофит Рилски (1826). Активно просветно ядро на българите в края на 20-те години е училището на Константин Фотинов, открито през 1828 г. в Смирна. След няколко години, поради нарасналия интерес Фотинов открива взаимно училище, в което се обучават около 200 юноши от всички краища на българските земи.

Преподаването в елино-българските училища обикновено се води на български език на първото ниво, а на второто — на новогръцки и старогръцки. Като цяло този тип училище се противопоставя на догматизма и схоластиката на килийното и пропагандира рационалност на познанието и хуманност в отношенията между учителя и учениците. Въпреки интересното развитие на елино-българските училища, което подчертава българския им характер, те трудно могат да задоволят нуждите от въвеждането на говоримия български език в обучението. Той се използва само за обяснения, а се изучава неговата църковнославянска форма.

Едва в началото на 30-те години на XIX в. се създават реални условия за изграждането на действително обновено по съдържание и програма новобългарско училище, в което да се учи на говорим език по взаимноучителната метода. Първ изразител на тази идея е

видният бъл-гарски учен и просветен деец д-р Петър Берон (1800-1871). Родом от Котел, той учи в първоначално в родния си град, а по-късно в Букурещ, Хайделберг и Мюнхен, където завършва медицина. Занимава се с научна дейност в областта на философията, физиката, астрономията и естествените науки. Издава множество научни трудове, които се публикуват във Франция и Германия и Англия. В българската история обаче П.Берон остава не с името на учен, а със своя знаменит "Буквар с различни поучения", издаден със средствата на сливения търговец Антон Иванов в Брашов през 1824 г., известен повече като "Рибен буквар". В тази малка по обем книга авторът излага идеите си за преустройство на българската просвета и убедително пропагандира необходимостта от въвеждането на светско образование чрез взаимно-учителната метода (Бел-Ланкастърска система) на разбираем, разговорен език. Букварът съдържа осем дяла, в които се дават кратки граматически правила за четене и писане, смятане, сведения за природата и животинския свят, "мъдри съвети" в духа на буржоазната етика, забавни и поучителни четива из историята, из живота на известни личности и т. н. Букварът е снабден и с илюстрации. Фактически той представлява една начална енциклопедия от светски знания, която открива света пред очите на подрастващите. С безспорните си качества, Бероновият буквар поставя началото на новобългарската просвета.

Важна роля за културно-просветното развитие на българите изиграват трудовете на украинския учен Юрий Венелин. През 1829 г. той публикува съчинението си "Древните и сегашните българи", което оказва силно въздействие върху нашите просветни дейци и стимулира интереса им към изследване на българското минало, фолклор и старини. Трудът на Венелин оказва особено голямо влияние върху българския търговец Васил Евстатиенв Априлов (1789-1847).

Роден в Габрово в заможна търговско семейство, Васил Априлов учи в родния си град, Москва, Брашов и Виена. От 1811 г. живее в Одеса, където се занимава с търговия и се изявява като активен общественик, културен и политически деец. Той доразвива плана на П. Берон за новобългарско училище като насочва идеологическата борба не само срещу средновековното образование, но и срещу гръцката просвета. Той съзнава, че за българите елинизмът съвсем не е най-добрият пример и че постиженията на гръцката класическа древност трябва да отстъпят място на българската история и култура. Априлов съставя цялостен план за изграждане на общобългарска мрежа от светски училища. Той е и един от първите ни просветители, които осъзнават необходимостта от създаването на единен книжовен български език. Освен това той настоява богослужението да се извършва на български език, като се отстранят гръцките свещеници от църквите. Васил Априлов е автор на множество научни творби, между които най-известна е книгата му "Деница на новобългарското образование", посветена на значението на просвещението за напредъка на българския народ.

Подпомогнат от друг габровски търговец в Одеса — Николай Пала-узов, както и от братя Мустакови и др., Априлов открива през 1835 г. Габровското взаимно училище. То е построено и със значителната материална и парична помощ на габровските граждани. За пръв уредник и учител, по препоръка на д-р П. Берон, е поканен видният български просветител Неофит Рилски (Никола Поппетров Бенин)(1793-1881).

Роден в семейство на свещеник и учител от Банско, Никола Бенин учи в родния си град, Рилския манастир и Мелник, след което учител-ства Самоков, Габрово, Копривщица, Рилският манастир и богословското училище на о-в Халки. Във връзка с предстоящата му преподавателска работа, Неофит Рилски заминава за Букурещ, където изучава взаимно-учителната организация и превежда таблиците за водене на обучението. По-късно той прилага творчески тази методика в габровското училище върху основата на говоримия български език и съставя за тази цел различни учебници и учебни помагала. По-важни между тях са: "Българска граматика", "Таблицы взаимноучителни", "Краснописание" и др.

След откриването на Габровското взаимно училище подобни училища се създават в Пловдив, Свищов, Копривщица, Котел и на други места. Пред 1840 г. Анастасия Димитрова открива в Плевен и първото българско девическо училище, което израства върху основите на традицията създадена от редица женски килийни училища в Самоков, Калофер, Сопот, Сливен, Шумен, Габрово и др. Необходимостта от образование на жените се подкрепя от д-р П. Берон, Христати Павлович, Константин Фотинов и други просветни дейци. Постепенно девически взаимни училища се откриват и във Враца, Велес и др., като до кримската война техният брой се увеличава до 35.

Около средата на XIX в. почти цялата страна е покрита с гъста мрежа от училища както в градовете, така и в селата. Заедно с откриването на нови училища се усъвършенства и преподаването. Оформя се кръг от високообразовани хора, възпитаници на чужди университети, които са способни да организират и ръководят нов тип училища. Към средата на 40-те години на XIX в. взаимните училища се оказват недостатъчни да удовлетворят нуждите на развиващото се българско общество. Появяват се първите класни училища, в които децата се разделят по възраст и подготовка. Класните училища на Ив. Момчилов в Елена (1844г.), Найден Геров в Копривщица (1846г.), Ботьо Петков в Калофер (1848г.) и др. дават много по-високо образование на възпитаниците си. Първото самостоятелно класно училище е това на Найден Геров в Копривщица (1846г.).

До Освобождението общо в страната работят 1500 взаимни и 50 класни училища за момичета и момчета. След Кримската война се откриват и първите три гимназии, които

отговарят на по-високия етап в развитието на българското възрожденско общество. През 1859 г. е от-крита гимназията в град Болград (Бесарабия), наскоро след това Плов-дивското класно училище прераства в гимназия, а през 1872 г. са поло-жени основите на Габровската Априловска гимназия.

През този период възникват и някои специализирани училища. През 1868 г. Й. Ковачев открива в Щип първото българско педагогическо училище, което подготвя учители за класните училища. През 1874 г. подобно училище се появява в Прилеп. През 1873 г. в Свищов е основано търговско училище. През същата година са открити и богословските училища в Петропавловския манастир и в Самоков. Цариградските българи дори правят опити за създаване на "високо", или висше училище, но плановете им се провалят по ред причини. Затова много младежи благо-дарение благотворителността на Добродетелната дружина и на Одеското българско настоятелство повишават образованието си в Западна Европа и Русия. Други завършват известните Роберт колеж, Френския лицей или Военномедицинското училище в Цариград.

Независимо че българската образователна система не е цялостно изградена, успехите в просветното дело са значителни. Особено важно е това, че те са резултат от обществената самоорганизация на финансови средства и духовен потенциал. Възрожденското училище образова и въз-питава модерния българин и става могъщ двигател на националната рево-люция и основен фактор за духовното обновление.

Едновременно с развитието на новобългарското образование през Възраждането процъфтяват литературното творчество и книжовността. Българското общество трябва да реши редица проблеми, свързани с кни-жовния език, учебната литература и книгопечатането. Постепенно сред-новековните жанрове се заменят с нови, между които и педагогическото съчинение, научният трактат, публицистиката, учебниците. В този про-цес изключително важна роля играе оформянето на единен книжовен език. Създаването му улеснява стопанските отношения, образованието, перио-дичния печат, науката. Модерният език се разработва в един дълъг и нелек творчески процес, свързан с преодоляването на различни, често крайни мнения.

Много от българските учители се изявяват и като даровити кни-жовници — учени, писатели, публицисти и т. н. Най-известните състави-тели на учебна литература са Неофит Рилски ("Българска граматика"), Емануил Васкидович и Неофит Бозвели ("Славяноболгарское детевод-ство"), Христки Павлович ("Аритметика", "Писменик общополезен" и "Царственик или история болгарская") и др.

Съществена роля за развитието на българската култура изиграва книгопечатането и появата на българския периодичен печат. През 20-те години на XIX в. започва преходът от ръкописна към печатна книга, като първоначално книгопечатането се осъществява извън българските предели — в Цариград, Одеса, Букурещ, Виена и Крагуевац. Първи опити за откриване на печатници във вътрешността на страната правят В. Ап-рилов в Габрово и Драган Цанков в Свищов. Първата българска книго-печатница е открита през 1838 г. от архимандрит Теодосий Синаитски в Солун, но тя успява да просъществува само три години. През 1846 г. е открита печатницата на Никола Карастоянов в Самоков, но най-добре обзаведена е тази на Ив. Богоров в Цариград, открита през 1848 г. По-късно тя се оглавява от Александър Екзарх, който може да се смята за пръв организатор на модерното българско книгопечатане. Първото българско издателство е основано през 1858 г. от Хр. Г. Данов в Пловдив. Книгоиздаването и книгоразпространението през Възраждането е изключително патриотично дело, което се развива единствено благодарение на финансовата и физическа подкрепа на всички прослойки от българското общество.

През 40-те години на XIX в. възниква българският периодичен печат. През 1844 г. К. Фотинов издава в Смирна първият пробен брой на списание "Любословие", а през 1846 г. Ив. Богоров издава в Лайпциг първия български вестник "Български орел". От 1848 г. в Цариград започва да излиза "Цариградски вестник" под редакцията на Иван Богоров, а по-късно — на Ал. Екзарх. Само за две десетилетия се появяват около 40 нови вестници и списания, които изиграват изключителна роля за пропагандиране на просветните и революционни идеи сред българското население. Създадени са и вестници с по-радикална насоченост, като "Дунавски" лебед на Г. С. Раковски, "Свобода" и "Независимост" на Любен Каравелов, "Дума на българските емигранти" и "Знаме" на Хр. Ботев и др.

Изключителният стремеж на българите към образование намира израз в създаването на обществени читални, наричани читалища, достъпни за всеки любознателен българин. Читалищата се превръщат в разпространители на култура и средища на народната и художествена самодейност. В тях се изнасят разнообразни по тема беседи. Читалищата обикновено подпомагат и революционната дейност. До Освобождението в българските земи функционират около 130 читалища, а първите са организирани през 1856 г. в Свищов, Лом и Шумен. През епохата на Възраждането в българските земи работят и множество женски, учителски и ученически културно-просветни дружества.

Българската наука също прави своите първи стъпки през XIX в. Най-добре се развива историята, която придобива огромна популярност предвид спецификата на епохата.

Паисий намира много последователи в попрището на историческата наука, най-важни от които са Христки Павлович, В. Априлов, Георги Раковски, и разбира се, Спиридон Палау-зов и Марин Дринов, който поставя началото на модерната българска историография. Важно място в развитието на българската възрожденска наука има д-р П. Берон със своите енциклопедични научни интереси, както и видният български елинист, професор Никола Пиколо.

Съществено значение за развитието на българската научна мисъл през Възраждането има създаването на Българското книжовно дружество в Браила (1868). За негов председател е избран проф. Марин Дринов. През 1911 г. то прераства в съвременната Българска академия на науките.

Сред културните постижения на българския народ през епохата на Възраждането безспорно най-големи успехи има литературата. През 70-те години на XIX в. окончателно се обособяват четирите дяла на художествената ни литература — поезия, проза, драма и критика. Български творци създават оригинални произведения, вдъхновени почти изцяло от националноосвободителната идея. Началото на българската поезия поставя Найден Геров с поемата "Стоян и Рада". Раковски също си опитва силите с "Горски пътник", където налага революционноромантичния патос в българската поезия. С патриотично-революционно съдържание са и песните на Добри Чинтулов, стиховете на Райко Жинзифов, Константин Миладинов и др. Народното творчество играе огромна роля при формирането на българските писатели и поети, поради което е голямо значението и на обнародвания от братя Миладинови сборник "Български народни песни". Най-големите творци на възрожденската поезия са П. Р. Славейков, Христо Ботев и Иван Вазов, които пишат своите творби под прякото въздействие на народната песен. Наред с поезията процъфтява и белите-тристиката, чиито най-видни представители са Васил Друмев ("Нещастна фамилия") и Любен Каравелов ("Българи от старо време", "Мамино детенце").

През 50-те — 70-те години на XIX в. се заражда и българската драматургия, чиито най-видни представители са В. Друмев, Д. Войников, Константин Величков, Илия Блъсков, Сава Доброплодни и др. Творчеството им е своеобразна симбиоза между европейския романтизъм и местният, български революционен патриотизъм. С най-голяма популярност се ползват драмите на Добри Войников "Криворазбраната цивилизация" и "Райна княгиня", както и драмата на В. Друмев "Иванко — убиецът на Асен I". Едновременно с драматургията се полагат основите на българския театър, чиито първи изяви са на тържествените годишни представления на учениците от класните училища, които играят малки пиеси. Първото градско театрално представление е в Шумен през 1856 г. на комедията "Михал (Мишкоед)" от Сава Доброплодни. Същата година Ломското читалище представя мелодрамата

"Многострадална Геновева", доби-ла широка популярност в страната. Заедно с театъра се развива и мо-дерната музика, представена с много бунтовни песни и маршове. Главен център и на този жанр става град Шумен, където Д. Войников създава първите ученически оркестри с духови инструменти. През 1870 г. в Русе е организирано певческо дружество. През 70-те години най-известни средища на българската театрална дейност са градовете Шумен, Лом, Русе, Търново, Свищов, Пловдив и др. Със своя хуманен и патриотичен заряд възрожденският театър удовлетворява потребностите на българ-ското общество от втората половина на XIX в.

През възрожденската епоха голям разцвет преживява архитектура-та. Забележителни са сградите на Рилския манастир (1834-1837), както и на много мащабни църкви, чието строителство става възможно след Танзимата в Османската империя. Развива се и битовата архитектура, която дава своите най-ярки образци в балканските селища Копривщица, Трявна, Жеравна, Търново, както и в Пловдив и други градове. Най-яркият представител на възрожденската архитектура безспорно е Никола Фичев от Дряново (1800-1881 г.), който оформя самобитния български национален стил в строителството. Повечето от неговите църкви, къщи, мостове и чешми и днес са пример за здравина и изящество. Сред ше-дъворите на Кольо Фичето са покритият мост в Ловеч, Мостовите над р. Росица край Севлиево и над р. Янтра край Бяла, храмът "Св. св. Кон-стантин и Елена", ханът на Хаджи Николи и къщата с маймунката в Търново и много други. Негова "запазена марка" е т. нар Фичева коби-лица, която придава самобитност и изящество на сградите.

Голям напредък през периода бележат приложното и изобразител-ното изкуства, намерили израз главно в стенописите и дърворезбите. Те се изпълняват както в църковни, така и в светски сгради. Известни са резбарските школи в Тетевен, Трявна, Копривщица. Църковната живопис също търпи развитие — в нея навлизат реалистични елементи. Прочут майстор в тази област е Захари Зограф (1810-1853), който е автор на множество църковни стенописи и светски портрети.

Най-изтъкнатите модерни възрожденски художници са Станислав Доспевски (1823-1878) и Николай Павлович (1835-1894), които завършват съответно в Москва и Мюнхен. Доспевски е главно пейзажист и портре-тист, но Павлович твори картини с патриотични сюжети като "Минаването на Аспарух през Дунава" и др.

През XVIII и XIX в. българското общество преодолява трудности от различно естество, за да създаде свое светско училище. Чрез ини-циативата на заможни българи емигранти и с подкрепата на мнозина свещеници, даскали, чорбаджии и др. постепенно

се създава възрожденската просветна мрежа. Нейното изграждане поражда редица културни проблеми — за модерния български език, за програми, учебници и таблици, чието решаване импулсира цялостното обновяване на културния живот. Постиженията на възрожденските творци и интелектуалци лягат в основите на модерната българска култура.

ТЕМА 17 ЦЪРКОВНО-НАЦИОНАЛНА БОРБА ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

След падането на България под турска власт наред с държавната организация е унищожен и духовният център на българските земи — Търновската патриаршия. След превземането на Търново от османските турци (1393 г.) и заточването на Патриарх Евтимий в Бачковския манастир, Цариградската патриаршия изпраща свой митрополит в Търново. А след като османската власт признава този акт, българите губят не само политическата, но и духовната си самостоятелност — най-важните стожери на тяхното историческо битие.

През 1453 г. Мехмед II Фатих завладява Константинопол, а през 1454 г. тържествено провъзгласява водача на православната опозиция срещу униатската политика на последните византийски императори — Геннадий Схоларий за Вселенски патриарх. С този акт султанът, който отчасти поема функциите на своите предшественици — православните императори, запазва Вселенската Цариградска патриаршия като единствен посредник между османската власт и християнските и поданици. Като дъщерни, но достатъчно самостоятелни църковни организации се обособяват Охридската архиепископия и Печката (Ипекска) патриаршия. До унищожаването си (съответно през 1767 и 1766 г.) те включват в своите диоцези множество български епархии. Така близо четири века българите не само нямат национална църковна организация, но са разпокъсани между тези три православни центъра. Положението не се подобрява и след 1767 г., когато всички български земи остават под пряката власт на Цариградската патриаршия. Българският език окончателно е изхвърлен от бого-служението, а българските свещеници — подложени на преследване. Често срещано явление е и унищожаването на стара и нова българска книжнина по инициатива на гръцкото духовенство, което по този начин изтрива от паметта на народа неговото славно историческо минало. Въпреки това, Патриаршията изиграва и положителна роля за съхраняване на източно-православната култура и традиция. Обединението на всички православни българи в една, макар и чужда църква, има

положително значение за запазването на вярата, която пък способства за съхраняване на народността. Въпреки всичките си недостатъци, Цариградската патриаршия се бори срещу асимилаторската политика на турците.

Освен културен, противоречията в рамките на т. нар. руммилет, включват всички източноправославни християни в империята, придобиват и икономически характер. По това време Патриаршията е под силното влияние на т. нар. фанариоти, които са представители на оцелялата гръцка аристокрация. По-голямата част от висшето духовенство произлиза от техните среди, където търговията с духовни длъжности придобива нечувани размери. Всеки патриарх трябва да плаща огромен откуп (т. нар. пешкеш) на султана за правото да заема върховния пост в православната йерархия. Това се пренася и надолу по стълбицата на длъжностите. Така процъфтява симонията — предварително откупване на църковните постове, след което всеки духовник си връща парите от своите подчинени. Всичко това разбира се рефлектира върху обикновените миряни, които са основен източник на средства за духовенството. Това, както и редица други такси, данъци и помощи, които населението е принудено да плаща на Патриаршията, я определя като един дискредитиращ се в очите на обществото грабителски институт.

През първите векове на османското владичество гръцката култура прониква сред българите почти безпрепятствено и се налага естествено благодарение на близостта между двата народа. През този период Цариградската патриаршия очевидно не провежда целенасочена и организирана дейност за асимилация на българите. Денационализаторските тенденции в политиката на гръцкото духовенство започват едва през втората половина на XVIII в., когато сред гръцките фанариоти и буржоазия, развила се по ред причини преди буржоазията на останалите балкански народи, се заражда т. нар. "мегали идея". Тя включва възстановяването на Византийската империя и погърчването на всички балкански православни народи. От началото на XIX в. Патриаршията провежда конкретни действия в тази посока. През 1819 г. патриарх Григорий V поставя задачата да се разпространява гръцкото образование сред балканските християни и да се формира "елинско" етническо съзнание у тях. Тази политика на гръцкото духовенство се откроява особено ярко след 1830 г., когато е създадена гръцка държава. Първите прояви на българите към духовна самостоятелност предизвикват още по-остра реакция от страна на гръцкото духовенство. Ето защо още в средата на XVIII в. Паисий Хилендарски поставя като една от основните задачи пред българския народ извоюването на самостоятелна църква. Ще мине повече от век преди окончателната победа, но посоката е начертана и родолюбивите българи — духовни и светски лица — я следват неотклонно. Трайният конфликт, зародил се през втората четвърт на XIX в. поставя началото на българското църковно-национално движение.

Тези процеси са пряк резултат от постепенното съзряване на българската нация. Замогналите се българи повишават самочувствието си и искат да се освободят от чужди попечителства. И ако до началото на XIX в. тези богати търговци, предприемачи и манифактуристи се гърчехат, след освобождението на Гърция се наблюдава обратното — да се разграничат от тях и да получат собствено признание и авторитет. Тези тенденции са особено ярки при търговско-занаятчийското съсловие, което вече открито се обявява срещу ненужната посредническа роля между османската власт и българите, която играе цариградското духовенство. Зародилата се национална буржоазия сама се стреми към ролята на изразител на народните тежнения пред султанската власт и ръководител на целия обществен и духовен живот.

За началото на църковно-националното движение от голямо значение е и идейният климат на Балканите. Още в началото на възрожденската епоха се наблюдава типичната за Просвещението преоценка на ролята на религията и постепенното изместване на религиозното от националното съзнание. Така с критиката си срещу Вселенската патриаршия балканските просветители подготвят почвата за изграждането на националните църкви, както и за цялостната културно-просветна революция на Балканите. Така в края на 30-те години на XIX в. основните тенденции в развитието на българското възрожденско общество създават реални възможности за преминаване от стихийните и локални форми на съпротива срещу гръцкото духовенство към организиране на най-масовото движение в до-освобожденската ни история — движението за църковно-национална независимост.

Това движение е насочено и към признаване на българската нация като самостоятелна единица извън рамките на т. нар. румилет и представлява мирен етап на националната революция, намиращ основание в двата реформни акта — Хатихумаюна (1839 г.) и Гюлханският Хатишериф (1856 г.). Тази борба не е насочена пряко срещу османската власт и дори търси нейната подкрепа срещу Патриаршията — Високата порта се явява един от малкото съюзници на българите в техните стремежи към национално еманципиране въпреки безкрайните протакания, породени от опасността, която виждат някои представители на султанската администрация и Великите сили за османската власт.

Обикновено се приема, че църковно-националното движение преминава през два основни етапа: от края на 30-те години на XIX в. до Кримската война (1853-1856 г.) и от Кримската война до началото на 70-те години на XIX в. Може да се говори обаче и за един предварителен етап — от средата на 20-те до края на 30-те години на XIX в. По това време истински оформено църковно движение няма, но съществуват отделни конфликти между българите и местните гръцки владици. Истински организиран характер църковното движение придобива от края на 30-те години нататък. По време

на втория период българите ясно и категорично поставят исканията си за национална църква. Тази цел е постигната с издаването на султанския ферман за учредяването на Българска екзархия, с което е осигурено задоволително международно признание на българската нация. Може да се говори за още един етап в църковното движение, обхващащ тези земи в Тракия и Македония, които остават в юридическо отношение подчинени на Патриаршията. Там борбата за присъединяване към българската църква продължава и след Освобождението.

Първият спорадичен опит за изгонване на гръцкия владика от Враца (1824 г.) се приема за начало на борбата срещу гръцкото духовенство. Част от врачанските чорбаджии, начело с Димитраки Хаджитошев, се опитват да наложат за владика българина Гаврил Бистричанин на мястото на гърка Методий. Инициаторите обаче са арестувани, а Димитраки Хаджитошев става жертва на стълкновението. През 1825 г. аналогични събития се развиват и в Скопие. Две години по-късно, през 1827 г. търновските чорбаджии се надигат срещу Иларион Критски, а по същото време самоковските първенци се борят срещу владиката Игнатий. Подобни смутове има и в Стара Загора, Казанлък, Нова Загора.

Всички тези акции обаче не могат да се приемат за истинско начало на църковната борба поради своя спорадичен характер. Освен това често мотивите на местните чорбаджии са да заменят някой "непослушен" гръцки владика с друг, който ще изпълнява желанията им. По-различен е характера на конфликта в Търново от 1838 г., където местните жители предприемат широка кампания срещу гръцкия митрополит Панарет. Именно тук трябва да търсим началото на организираната църковно-национална борба. Под формата на петиции и прошения до централната власт за отстраняването му акцията се разширява и обхваща цялата епархия. Между-временно през 1839 г. Високата порта издава реформен указ, известен като Гюлхански хатишериф, в който официално се прокламираат равни права за всички християнски поданици на империята, в това число и на българите. Въпреки че реформеният акт остава без практическо приложение, той дава на българите законно основание да поставят редица въпроси и искания, едно от които е замяната на споменатия търновски гръцки владика Панарет с българина Неофит Бозвели. Това искане не е удовлетварено, въпреки че Панарет е сменен с друг грък — Неофит Ви-зантиос. Патриаршията предлага на Бозвели място като помощник на Ви-зантиос, но българинът отказва и продължава борбата. В отговор на това негово поведение, Патриаршията заточва Неофит Бозвели в атонския Хилендарски манастир, където българинът остава до 1844 г. Турското правителство отново застава на страната на Цариградската патриаршия, която чрез клевети и интриги злепоставя българите и техните искания. Въпреки това, Търновските събития придобиват широк отзвук — те се различават от врачанските по това, че борбата вече се води срещу цялата духовна власт изобщо, а не срещу някакво конкретно лице. Именно затова борбата се разпространява и в други райони на страната и се превръща в могъщо национално

движение срещу господството на цариград-ската патриаршия.

Начело на църковната борба застава българската буржоазия, под-крепена от свещеници, интелектуалци, чорбаджии и много обикновени българи. Активно участие в движението взема и българската емиграция. Създава се Цариградската община като ръководен и координационен център на българите. По това време в имперската столица живеят около 40 000 българи (най-голямата група градско българско население), между които много богати и влиятелни хора, като Стоян Чалъков, братя Гешо-ви, братя Тъпчилещови, Г. С. Раковски, Г. Кръстевич, Ст. Богориди и др. Начело на борбата застава бележитият учител и книжовник Неофит Хилендарски-Бозвели (1785-1848) — човек с изключителна енергия и способности, присъщи на народен водач от голяма величина. Негов пръв по-мощник е Стоян Михайловски (1812-1875), известен повече като Иларион Макариополски.

През 1844 г. избягалият от Атон Неофит Бозвели и Ил. Макариополски подават един меморандум до Високата порта със следните по-важни искания: български владици в българските земи; владиците да получават определено възнаграждение; ботослужението да се извършва на български език; българите да имат свои духовни представители в Цари-град, които да изразяват националните им интереси пред Високата пор-та; българите да издигнат своя църква в имперската столица и да издават свои вестници и книги; свободно да се откриват български учи-лища; да се създадат смесени българо-турски съдилища.Изпълнението на тези искания би означавало признаване на българската нация.

Отговорът на Цариградската патриаршия е ново заточение за Н. Бозвели и съратникът му Ил. Макариополски (лялото на 1845 г.) в Атон, където Бозвели умира през 1848 г., като преди това написва своята яр-ка патриотична творба "Мати България". Ил. Макариополски е освободен едва през есента на 1850 г. след застъпничеството на влиятелния руски пътешественик Муравъов.

Заточването на църковните водачи не прекратява борбата, но сега усилията се съсредоточават само върху една точка от програмата на Бозвели и Макариополски — построяването на български храм в турската столица. През 1847 г. Александър Екзарх подновява това искане, а през 1848 г. той получава решаващата подкрепа на влиятелния българин на турска служба Стефан Богориди. Последният подарява на Цариградската българска община едно свое дворно място с къща в квартала на гръцката аристокрация "Фенер", където да се построи така желаната църква. В отговор на молбата на Стефан Богориди султанът издава ферман за пос-трояване на българския храм и разрешава на

българите да имат своя църковна община във Цариград начело с български владика. С този акт Високата порта за първи път признава официално българите за отделна народностна общност в империята. В резултат на това веднага се формира българска църковна община, в която влизат видни представители на българската колония в столицата на Османската империя. Активна роля в изграждането на общината играе Александър Екзарх, който започва издаването на първия местен български вестник "Цариградски вестник". През есента на 1849 г. е открит и тържествено осветен параклисът "Св. Стефан".

В края на 40-те и началото на 50-те години на XIX в. борбата обхваща по-голямата част от българските земи. Вече и дума не може да става за някакви местни конфликти, а за едно голямо, повсеместно и трайно общонародно движение.

Още от самото си начало българо-гръцката църковна разпра привлича вниманието на Великите сили. Като цяло западните държави не са против църковната самостоятелност на българите, но те си имат своите планове за налагане на католицизма или протестантството в нашите земи. Най-силно засегната от конфликта е православна Русия. Руското правителство се придържа към принципа за запазване единството на православията в рамките на Османската империя под егидата на Цариградската патриаршия, в която те виждат най-здравата опора срещу исляма, католицизма и протестантството. За Русия разпокъсването на балканските християни е недопустимо, поради което нейната дипломатия въобще не прави опит да вникне в противоречията между българите и цариградската духовна власт.

Кримската война (1853-1856 г.) бележи края на първия етап от борбата за църковно-национална независимост. След 1856 г. движението се изяснява като всенародно с ясно изразена национално-политическа насоченост. За това допринасят промените във вътрешен и международен план, настъпили вследствие от войната. След Парижкия мир победената Руска империя губи правото си да покровителства православните християни в Османската империя, което е тежък удар и върху Цариградската патриаршия. Англия, Франция и Австрия гарантират целостта на Османската империя, но я задължават да продължи процеса на вътрешните си реформи.

По това време сред най-далновидните представители на българската общественост назрява идеята за окончателно и открито поставяне на въпроса за самостоятелна, отделна от Цариградската, българска църковна организация. За тази цел се търсят законни основи за борба срещу властта на Патриаршията в българските земи. Такава основа дава издадените през 1856 г. от Портата Хатихумаюн. С него са потвърдени

даде-ните по-рано равни права за всички народности, като особено значение за българите има обещанието всяка етническа и религиозна общност да има свое самостоятелно представителство в Цариград.

През пролетта на 1856 г. е създадена нова програма, която съ-държа много от точките на тази от 1844 г., заедно с две важни нови искания: българският народ да има правото сам да си избере църковен глава, както и да бъде назначен един граждански върховен началник, като и двамата трябва да бъдат българи. Това е вече искане не само за църковна автономия, но и за относителна административна самостоятел-ност в границите на империята. В този дух през 1857 г. българските общини сформират своето първо представителство пред Високата порта, изпращайки в турската столица 20 пълномощници, които заедно с 40 цариградски българи подават до турското правителство повече от 50 молби и прошения. Междувременно Иларион Макариополски е провъзгласен и ръкоположен за епископ на българската църква "Св.Стефан" (5.X.1858 г.).

Цариградската патриаршия и този път успява да осуети изпълне-нието на българските искания, но отказът на Високата порта става по-вод за масови пвсеместни протестни действия на българите срещу гръц-кото духовенство. С особена сила се води борбата срещу Неофит Визан-тиос в Търново и Хрисант в Пловдив. През 1857 г. и двамата са прину-дени от натиска на населението да напуснат епархиите си. Първата крачка по посока окончателно скъсване с Патриаршията правят гражда-ните на Кукуш, които през 1859 г. приемат уния с Римската църква. На-лага се лично Ил. Макариополски да ги разубеждава да останат в лоното на православната църква. По-късно обаче той заявява, че именно жите-лите на Кукуш са му отворили очите, научавайки го как да действа.

По това време в църковно-националното движение се оформят две течения — на "младите", които са за решителни и безкомпромисни дей-ствия, и на "умерените", които смятат, че могат да получат църковна нецависимост без да скъсват с Цариградската патриаршия. Изтъкнати во-даци на младите са д-р Стоян Чомаков, П. Р. Славейков, Г. С. Раковски и др. Именно те изразяват волята на по-голямата част от народа и осъ-знават безспорната реалност, че Патриаршията не би допуснала никакви компромиси по българския църковен въпрос.

Така се стига до Великденската акция на Ил. Макариополски, из-вършена по предварителен план, одобрен от цариградската община. На 3 април 1860 г. Ил. Макариополски умишлено не споменава името на пат-риарха по време на литургията,

което е в разрез с църковния канон. С това си действие българите обявяват отделянето си от Цариградската патриаршия. Високата порта приема благосклонно това действие, тъй като то не е насочено против нейната власт, и най-вече защото е в разрез с руската политика. Великденската акция предизвиква всенародно удовлетворение, но радостта е преждевременна. Официалното уреждане на въпроса отново се усложнява поради обструкцията на Патриаршията. В резултат на нейните интриги лидерите на българската църковна община са подложени на репресии.

Междувременно, групировките в църковно-националното движение се увеличават. Най-силна е групата на "младите", следвана от проруски ориентираната група на "умерените". На трето място идва групата на "тюркофилите", начело с Гаврил Кръстевич, братя Тъпчилещови и др. Тя очаква българският църковен въпрос да се реши единствено от страна на Високата порта. Последната и най-малобройна група е тази на униатите (привърженици на католицизма), водени от Драган Цанков и на протес-тантите, които разчитат изцяло на западните сили. Макар че вървят по различни пътища, всички те допринасят за извоюването на независима българска църква.

След великденската акция настъпва промяна и в руската позиция по българския църковен въпрос. Руският посланик в Цариград (от 1864 г.) граф Николай Игнатиев започва да търси пътища за помирение, без окончателно да се откаже от идеята за единна православна църква. Накрая той подкрепя българите, преценявайки, че католическата и протес-тантската пропаганда крият много по-голяма опасност за евентуално загубване на руското влияние сред балканското християнско население.

Франция и Англия, в стремежа си да се противопоставят на руско-то влияние на Балканите, предприемат действия, които затрудняват българското движение за църковна независимост. През 1860 г. Драган Цанков подписва в Рим уния с католическата църква с условие, че българите ще запазят православните си ритуали и традиции. През пролетта на 1861 г. за глава на българските униати е провъзгласен бившият игумен на Габровския манастир Йосиф Соколски, който веднага е признат от Високата порта. В този момент руската дипломация нанася съкрушителен удар върху униатското движение — граф Игнатиев убеждава Й. Соколски да се откаже от архиепископската си катедра, след което последният бяга в Одеса и Киев.

Въпреки всичко, изпратените многобройни католически и протес-тантски мисии имат само временен и частичен успех сред българите, които по-скоро искат да ги използват като коз срещу съпротивата на Русия и Цариградската патриаршия. Дейността на създаденото от Драган Цанков униатско движение заглъхва към 1866 г., като

българските като-лици се ограничават в традиционните си райони около Пловдив и Никопол.

През втората половина на 60-те години на XIX в. положението в Османската империя става тревожно. През 1866 г. избухва Критското въстание, което продължава до 1869 г. и силно обтяга отношенията на империята с гърците. През 1867 г. през България преминават четите на Панайот Хитов и Филип Тотю. През 1868 г. на юг от Дунава навлиза и голямата чета на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Страхът от едно евентуално надигане на българите принуждава турските власти да погледнат благосклонно към техните църковни искания. В този момент и граф Игнатиев оказва силен натиск върху Високата порта в полза на българските искания. В резултат на тези обстоятелства, на 28 февруари 1870 г. султан Абдул Азис (1861-1876 г.) издава ферман за учредяване на самостоятелна Българска екзархия. Титлата "екзарх" е близка до та-зи на архиепископа, което е един компромис спрямо Цариградската пат-риаршия. Епархиите на Българската екзархия обхващат почти всички зе-ми, населени с преобладаващо българско население в Мизия, Тракия, Ма-кедония и Добруджа. Във фермана се казва, че към диоцеза на екзархия-та могат да се присъединят и други епархии, в които две трети от на-селението пожелае това.

През 1871 г. в Цариград е свикан църковно-народен събор, който приема екзархийския устав, утвърждаващ съборното ръководство на Бъл-гарската църква и изборност на църковните управителни органи. На 16 февруари 1872 г. за пръв български екзарх е избран видинският митро-полит Антим (Атанас Михайлов). Неговите опити да се помири с патриар-шията пропадат, и на 16 септември 1872г. Българската църква е обявена за схизматична и е отлъчена от източното православие.

След допитване през 1874 г. Скопската и Охридската епархии гла-суват с огромно мнозинство присъединяването си към Българската екзар-хия.

Ферманът за учредяването на независима българска църква има още една голяма стойност — това е официално признаване на българската нация като нещо отделно от "рум-милета". Именно църковното движение сплотява максимално българите и оформя онази историческа общност, която се нарича нация. Победата над Патриаршията се оказва най-здра-вата етническа спойка за българския народ. Освен всичко, българската екзархия е първата официално призната национална институция, която обединява българите от всички краища на империята. Екзархията има не само духовни, но и ред светски функции, с което се превръща в един истински център на българския духовен и обществен живот до Освобож-дението, а за Тракия и Македония — и след

това.

ТЕМА 18 ПОЛИТИЧЕСКИ БОРБИ НА БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ XVIII

И ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК

Освободителните борби са най-яркият елемент от съпротивата на българите срещу османското владичество. До XVII в. те са неразривно свързани с войните на европейските християнски държави срещу Османската империя, като тази тенденция се запазва отчасти и през епохата на Възраждането. В резултат на буйното стопанско развитие от XVIII и първата половина на XIX в., българите постепенно започват да излизат от наложената им изолация и да се осъзнават като отделна нация. Те се заемат с възстановяване на западната си култура и поемат дългия път към национално освобождение. Към тези действия ги тласкат както промените в Европа, намерили своето отражение в българските земи, така и положението в Османската империя, чийто дълбок упадък утежнява и без това непосилния гнет.

Хайдутството не загубва своето значение през целия период на османското владичество. В началото на XVIII в. неговата активност видимо се увеличава, особено по време на Прутския поход на цар Петър I (1710-1711 г.). Историческите документи пазят името на известния хай-дутин Папазоглу, чиято чета след редица сражения се прехвърля на се-вер от р. Дунав. Поредната Австро-турска война от 1716-1719 г. раз-движва българите-католици в Австрийската империя. Георги Пеячевич, един от водачите на Чипровското въстание от 1688 г., предлага на австрийския император план за ново въоръжено надигане на българите в Османската империя. По това време е регистриран и един бунт на капитаните Георги, Филимон и Димитър във Видинско. Тези действия показват, че при всяка благоприятна външнополитическа възможност, българите не пропускат да покажат желанието си за отхвърляне на османската власт.

По-сериозен въстанически опит е направен по време на Австро-руската война срещу османците от 1735-1739 г. В подготовката му участват охридският архиепископ Йоасав,

българи-католици, начело с Никола Станиславов, видният български книжовник Партений Павлович и др. Готвеното въстание избухва в Западна България през юли 1737 г., когато австрийците превземат Ниш. След оттеглянето им обаче въстанието бързо е разгромено, което е обичаен завършек на подобни надигания. Следват турски жестокости и много българи са принудени да емигрират. Въпреки това български отряди, съставени от доброволци има в повечето християнски армии по време на честите войни на Османската империя. Един от хусарските полкове в руската армия е съставен от емигрирали българи, сърби и гърци.

През втората половина на XVIII в. Русия измества Австрия от ролята и на най-голям враг на Османската империя, което довежда до преориентация на българските политически настроения и усилия. През 1768-1774 г. русите провеждат една от най-успешните си войни срещу османските турци. Те преминават Дунава и водят редица сражения на българска земя, достигайки до Шумен. На 20 юни 1774 г. ген. Суворов нанася тежко поражение на турската армия при с. Козлуджа (дн. Суво-рово). Последвалият Кючук-Кайнарджански мирен договор (21 юли 1774 г.) дава на Русия не само големи териториални придобивки, но и правото да покровителства православните християни в Османската империя. С това Русия се превръща във водещ фактор по източния въпрос. Българите участват във войната с доброволчески отряди, най-голям от които е този на Назар Коразин (1000 души). Войната обаче има крайно неприятни последици за покорените балкански народи — поражението на турците води до вътрешна дестабилизация в империята, довела до неимоверното засилване на османското разбойничество (т. нар. кърджалийство), което продължава до началото на XIX в. Съчетано с аянските междуособици, кърджалийството прави непоносим живота на християнското население. И независимо от това, че сред кърджалийските главатари има и българи (Индже войвода), като цяло то се отразява зле на възрожденския процес. Косвен положителен момент е, че кърджалиите принуждават раята да се организира и защитава, което развива боен дух и непримиримост към потисниците.

Поради недостатъчната си политическа зрялост българите не успяват да извлекат някаква пряка изгода от безвластието на Балканите, както правят сърбите, вдигайки Първото сръбско въстание (1804-1813 г.). Първоначалните успехи дават кураж на въстаниците да се обявят за автономни и да потърсят подкрепата на Русия. Техните действия съвпадат и с поредната руско-турска война (1806-1812 г.). Българите също вземат активно участие в Първото сръбско въстание. В боевете се отличават командирите хайдут Велко, Драган Папазоглу, Кондо Бинбаши и др. Българинът Петър Ичко става един от най-активните членове на сръбската делегация, която сключва със Високата порта т. нар. "Ичков мир" (1807 г.).

Тези действия са поредната проява на традиционната солидарност на българите с

всеки турски неприятел. В началото на XIX в. обаче, много по-настоятелно отпреди българите си поставят и самостоятелни задачи, издигайки идеята за отделяне на българските земи от Осман-ската империя. Това се демонстрира най-вече в усилията да се привлече вниманието на Русия. Като начало българите искат помощ за отхвърлянето на султанската власт и включване в Руската империя със статут на автономна област. Изравител на тези идеи е Софроний Врачански, който се изявява като главен представител на българския народ чрез своя политически център в Букурещ. През 1804 г. двамата богати търговци Иван Замбин и Атанас Некович заминават за Санкт Петербург, търсейки срещи с руски високопоставени лица, с помощта на които да издействат желаната помощ. Тази първа българска мисия в Русия претърпява неуспех — ръководителите на православната империя са прекалено заети с Тур-ция, Сърбия и Франция, за да мислят и за българското освобождение.

По време на Руско-турската война от 1806-1812 г. руските власти привличат голям брой доброволци от българското население. Българи-преселници в Южна Русия сформират четири доброволчески отряда. Особено се проявяват бойните части, водени от Никола Вукич, Тодор Даскалов, Павел и Димитър Македонски и др. От вътрешността на България регулярно се изпращат ценни сведения за броя и местоположението на турските войски. В това отношение се отличават свещеникът Пантелеймон от Свищов, габровският търговец Васил Андреев, врачанският чорбаджия Димитраки Хаджитошев и др. В повечето случаи действията на българското разузнаване се координират от Букурещкия политически център на Софроний Врачански.

В началото на 1810 г. русите превземат Силистра, Никопол, Русе и се придвижват до Предбалкана. Това довежда до надигане на българите от околните области. Около Габрово и Казанлък се събират няколко хиляди въстаници. През 1810 г. част от тях успяват да спрат голяма турска войска, опитваща се да премине Стара планина. През пролетта на 1811 г. започва сформирането на самостоятелна българска войска единаица в състава на руската армия, наречена Българска земска войска. За кратко време в нея се включват към 2500 души, които участват в редица битки и спечелват признанието на ген. М. Кутузов. Българското население всячески подпомага преминалите Дунава руски войски. Но политическите промени в Европа и най-вече нападението на Наполеон Бонапарт срещу Русия, принуждава русите спешно да прекъснат войната с Османската империя и да се върнат в родината си, която преживява най-голямата опасност от времето на татарските нашествия. Именно затова Букурещкия мирен договор от 1812 г. не дава нищо на българите, а края на войната довежда до нова емигрантска вълна към Русия. На практика след всяко свое надигане много българи са принудени да напуснат родината си, като по този начин допълнително обезкървяват народността. Според някои изчисления през XVIII и началото на XIX в. около 250 000 българи се преселват във Влашко, Молдова, Австрия, Южна Русия, Сърбия и другаде.

По сходен начин се развиват нещата за българите и през 20-те години на XIX в., когато гърците водят ожесточена борба за независимост. През 1814 г. гръцки патриоти създават тайната организация "Филики етерия" (Дружество на приятелите), която си поставя за цел вдигането на масово въстание едновременно в Гърция, Сърбия и България. В тайните списъци на "заверата" (от "борба за вяра") се срещат имената на много българи от Търново, Пловдив, Сливен, Котел, Варна, Созопол, Одрин и др. В началото на 1821 г. гръцкият офицер от руската армия Александър Ипсиланти и румънският войвода Тудор Владимиреску поотделно започват въоръжена борба в Дунавските княжества. Във войската на Ипсиланти се включват много българи, между които и известният Индже войвода. В хода на борбата избухва конфликт между Ал. Ипсиланти и Т. Владимиреску, който е една от причините за разгрома на етеристките войски. Междувременно въстание избухва и в Пелопонес (1821 г.), което бързо обхваща голяма част от гръцките земи. Турските войски търпят редица поражения и едва намесата на египетския паша довежда до разгром на въстаниците. През 1826 г. по-голямата част от Гърция е окупирана, но на много места битките продължават. Доброволци от цяла Европа се стичат в помощ на гърците. Сред тях особено голямо е числото на българите, някои от които са командири на въстанически отряди. Особено се отличават Хаджи Христо, Атанас Българин, Ангел Гацо и др. Гръцкото въстание е пред разгром, но тъкмо в този момент се намесват Великите сили. В морската битка при Наварин (1827 г.) руско-англо-френския флот разгромява турско-египетския, а през следващата година Русия започва поредната си война срещу Османската империя.

Войната от 1828-1829 г. се оказва изключително успешна за Русия. Както и при предишната война, българите всячески подпомагат кампанията — със сведения, продоволствия или със собствената си кръв. Още при навлизането на русите във Влашко Георги Мамарчев от Котел, участник в Българската земска войска, сформира доброволчески отряд от 270 души, които участват с успех в превземането на Силистра. Под ръководството на руския офицер Лидпранд е сформиран друг доброволчески отряд от около 1500 души. Голям въстанически отряд, начело със Стойко Маврудов е образуван и в Созопол, след като руската флота превзема града (1829 г.). След превземането на Одрин от ген. Дибич Забалкански, българите в Източна Тракия се вдигат на масово въстание, виждайки се вече свободни от турския гнет. В Одринския мирен договор (1829 г.) обаче, отново не се споменава нищо за българите. Той дава свобода на Гърция и потвърждава автономията на Сърбия, Влашко и Молдова, но по никакъв начин не компенсира българското участие в тази и предишните руски войни. Следва изтегляне на руските войски на север, като заедно с тях напускат родните си места около 150 000 българи. Опитът на кап. Г. Мамарчев да вдигне въстание в родния си Котел е провален лично от ген. Дибич Забалкански. Русия доказва за пореден път, че зачита преди всичко имперските си интереси, а приказките за освобождение и братска славянска помощ не са за нея нищо повече от предвоенна демагогия.

Използвайки като претекст многобройните бежанци, Васил Ненович, Михаил Кефалов, Иван Селимински и др. лансират идеята за българска автономна област в Добруджа, която не намира подкрепа от страна на Русия.

След войната Г. Мамарчев е назначен за комендант на останалия в руски ръце град Силистра. Използвайки привилегиите, произтичащи от високия пост, Мамарчев оглавява съзаклятие, сходно на "Филики ете-рия". Според него, едно добре подготвено въстание би довело до нова Руско-турска война и освобождение на България, както показва опита на Сърбия и Гърция. Заедно с видния търновски търговец Велчо Атанасов — Джамджията, Мамарчев започва подготовка за въстание, останало известно като Велчовата завера. В съзаклятието се включват още Никола Гай-танджията, от Търново, Димитър Софиялията, хаджи Юрдан Брадата от Елена, отец Сергей от Плаковския манастир и др. В обсега на заверата попадат Дряново, Трявна, Горна Оряховица, Елена, Габрово. Център на съзаклятето става Плаковският манастир. планът предвижда въстанието да бъде обявено във Варна, след което да бъдат блокирани старопланинските проходи, за да не бъде допуснато навлизане на турски войски в Северна България. Оттук насетне въстаниците трябвало да изчакат наме-сата на Русия. В разгара на подготовката обаче един еленски чорбаджия издава заверата. Всички ръководители са арестувани и набързо осъдени. В. Атанасов, Д. Софиялията и Н. Гайтанджията са обесени в Търново, а Г. Мамарчев като руски поданик е заточен на о. Самос, където и умира. Така приключва първият опит за самостоятелно въстание в българските земи — Велчовата завера от 1835 г.

Междувременно, след неуспеха на руския план от времето на Ека-терина Велика за възстановяване на Византия, сърбите се заемат със задачата да станат лидери на балканските християни. Тази благородна идея скоро се изражда в шовинистична посока, намерила изражение в т. нар. "Начертание" на Илия Герашанин от 1844 г. За разлика от гърците, сърбите имат много по-голям успех в своите хегемонистични домогвания и в асимилацията на българско население. Именно Сърбия съдейства за редица селски въстания в Западна България, след които много местни българи са принудени да емигрират в съседната славянска държава, където битът и езикът са толкова близки, че асимилацията се извършва за най-кратко време.

Основна причина за въстанията в западните български земи обаче е особено тежкия режим на земеползване, известен като господарлък, който се установява след отмяната на военно-ленната система през 1834 г. Тукашните селяни не стават владетели на земята, както е в останалите български земи, а са лишени от тези права и са натоварени с двойна данъчна тежест — към държавата и към местния бей, който

всъщност е заграбил земята им незаконно. През 1833 г. избухват редица селски брожения, които са използвани от Сърбия за присъединяване на няколко нахии. През периода 1835-1837 г. се вдигат много села в Бер-ковишко, Пиротско и Белоградчишко, но тези зле организирани и слабо-въоръжени бунтове са бързо потушени от турците.

Най-сериозно през този период е голямото Нишко въстание от 1841 г., което е свързано с настроенята в българското общество след Гюл-ханския Хатишериф (1839 г.), който обещава изравняването на правата на християни и мюсюлмани в империята. Освен това Нишкото въстание е свързано с опита на Гърция да присъедини Епир и Тесалия, както и с избухналото през 1841 г. Критско въстание. Този път организаторите, поучени от горчивия опит започват подготовката за въстанието още от 1839 г. Идеята е едновременно да се надигнат Западна България, Ал-бания, Босна и Херцеговина. Целта е отхвърляне на османската власт и присъединяване на въстаналите земи към Сърбия. Въстанието, започнало на Великден 1841 г. бързо е потушено с големи жестокости от местните турци и албанци. Българите отново се оказват неорганизирани (въпреки големия си брой) и зле въоръжени. Ограбени и опожарени са над 250 села, а убитите и изчезналите наброяват няколко хиляди.

За разлика от предходните надигания, Нишкото въстание получава силен отзвук в Европа. Французинът Жером Бланки посещава местата, където се развиват бойните действия и написва книгата "Пътуване в България през 1841 г.", в която описва въстанието и се обявява за подобряване статута на българите в империята. От своя страна, Ал. Екзарх изпраща през 1842 г. меморандум до правителствата на великите сили, в който настоява за автономия на българите. За същото, макар и с други средства, работи и най-високопоставеният българин в империята — княз Стефан Богориди. Независимо от значителния си размах, Нишкото въстание носи регионален характер. Очакваните нахлувания на чети, които са подготвени в Браила, и трябва да предизвикат общобългарско надигане, пропадат.

Първият Браилски бунт е организиран от сърбина кап. Татич и българина Васил Хадживълков. Събраната чета от около 300 българи, гърци и власи се опитва да премине Дунава през юли 1841 г., след което трябва да се присъедини към нишките въстаници. Тогава обаче се намесва влашкото правителство, което, притиснато от турците, разбива четата с редовна армия. През 1842 г. пак в Браила е извършен втори подобен опит, този път начело с Г. С. Раковски и кап. Ставрос Георг-иу. Влашките власти отново разтурват четата и предотвратяват плани-раното преминаване през замръзналия Дунав. Арестуваните Раковски и Георгиу са осъдени на смърт, но като гръцки поданици са изпратени към Атина. По пътя Раковски сполучва да избяга в Марсилия. През 1843 г. е организиран третият по ред Браилски бунт, ръководен отново от Георги Хадживълков. Участниците и този път са арестувани и изпратени на ка-торга

В солните мини.

Независимо от зверското потушаване на Нишкото въстание, селяни-те от Северозападна България отново се надигат срещу господарлъците. Така се стига до Видинското въстание от 1850 г. През месец юни един отряд от 1000 души, воден от кап. Кръстьо се опитва да атакува Лом, а друг, наброяващ 3000 души, начело с Петко Маринов тръгва срещу Видин. И двата отряда са отблъснати. По същото време няколко хиляди селяни дълго време обсаждат Белоградчишката крепост, докато са отблъснати от редовна турска войска и башибозук. В това въстание вземат участие около 10 000 души, 700 от които загиват. И този път най-слабото място на въстаниците се оказва лошата организация и липсата на добро въоръжение. Въпреки че е потушено, въстанието постига целите си — османските власти ликвидират господарлъците и селяните получават, макар и срещу заплащане, права върху земите си.

В началото на 50-те години на XIX в. Руската империя се опитва да разшири влиянието си на Балканите с оглед едно бъдещо овладяване на Цариград и Проливите. Император Николай I предлага на Англия разделяне на османските владения на Балканите и в Близкия изток, но получава отрицателен отговор. Европейските държави не желаят руско проникване в Средиземноморието, което би застрашило тяхното влияние в региона. Така се стига до Кримската война, започнала през лятото на 1853 г., след като княз Меншиков не успява да получи от султана изключителни права за покровителство на балканските християни. В началото Русия окупира Влашко и Молдова, които са васални на османците. Руският император обаче недооценява твърдостта на западните сили по отношение недопускането на руско присъствие в Средиземноморието. През 1854 г. Франция и Англия обявяват война на Русия, а скоро към тях се присъединяват Австрия и Сардинското кралство. Останала сама, Русия губи войната и моли за мир след падането на Севастопол. Условието на последвалия Парижки мирен договор са изключително тежки за Русия — тя трябва да разруши черноморските си крепости, губи Бесарабия, правото да покровителства балканското християнско население (което се поема от всички европейски държави) и черноморския си флот. На 15 април 1856 г. Англия и Франция стават гаранți за целостта на Османската империя, с което се цели париране на всички опити на русите за реванш. Появата на Хатихумаюна през същата 1856 г., с който се декларира еднаквите права на всички поданици на империята, не променя съществено положението на балканските християни. Документът остава само на книга и за сетен път показва неспособността на Османската империя да се реформира.

По време на Кримската война българите организират нови анти-османски прояви с подчертан национално-освободителен характер, за разлика от селските въстания през периода 1835-1850 г., които имат преди всичко социално-икономическа насоченост. В

началото на 1854 г. богатите търговци в Букурещ създават комитет за набиране на добро-волци, който получава името Средоточно попечителство (Епитропия). По същото време сходна организация създават и Одеските богати българи, която получава наименованието Одеско българско настоятелство. Двете организации ще играят съществена роля в национално-освободителните борби на българите през следващия четвърт век.

Патриотите в страната също се активизират — през 1853 г. Г. С. Раковски сформира т. нар. "Тайно общество", което подпомага руското командване и провежда революционна пропаганда. Скоро обаче съзакля-тието е разкрито, а Раковски — арестуван. По-късно той успява да из-бяга и броди известно време из Котленския балкан с малка чета.

Хатихумаюнът не се прилага в българските земи, което е повод за две нове надигания на българите. През 1856 г. въстава Северозападна България. Бунтовниците са водени от Димитър Петрович (по негово име този бунт е известен като Димитракиева буна), Иван Кулин, Манчо Кръс-тев и др. Неподкрепени от никого, въстаниците са разгромени, а Кулин и Петрович бягат в Сърбия. През лятото на 1856 г. е направен опит за въстание и в Търновско, известен като Капитан дядо Николовото въс-тание. То е организирано от шивача Никола Филиповски, който устано-вява връзки с редица български емигранти. Център на борбата става Лясковският манастир. Това незначително въстание, което е последната въоръжена проява на българите, свързана с Кримската война, получава необичайно широк отзвук в чужбина.

За около век и половина българите израстват много по отношение на политическата си активност. Неизгодното географско положение на страната, както и ред други фактори карат българите да разсеят своята енергия, сражавайки се предимно под чужди знамена. Така те несъмнено дават своя принос в борбата на другите народи, но правят твърде малко за себе си. Мнозина са принудени да напуснат родината, като по този начин допълнително обезкървяват българската народност, въпреки че емиграцията дава много достойни синове на България. Все пак, бълга-рите се каляват в съвместната борба с другите християнски народи и придобиват така неорходемея боен опит, който им помага да преминат към по-зрели и резултатни форми на борбата за политическа свобода.